

Среднеазиатский этнографический сборник. Т. 2. –М., 1959;

9. Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана// Труды АН. ТаджССР. – Сталинабад, 1954. Т. XXVIII; Андреев М.С. Таджики долины Хуф. –Душанбе, 1958.

O'TOV

Qarshiyev Islom Maxmarahim o'g'li,

Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası dotsenti v.b.,

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

UDK: 39:314.114(091)(575.151)

<https://orcid.org/0009-0004-0796-1493>

Annotatsiya: O'tov — ko'chma uy, turar joy; ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi xalqlarning asosiy turar joyi. Yengil xom ashyo (asosan, yog'och)lardan konussimon shaklda yasaladi: aylana shakldagi panjara devor va tepa qismdan iborat bo'lib, ustidan kigiz bilan yopiladi; shuning uchun "uy", "kigiz uy" deb ataladi. Maqolada, muallif Surxon vohasida yashovchi aholining mavsumiy turar-joylaridan biri - o'tov haqida ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: mavsumiy va vaqtinchalik turar-joylar, keraga, "qora uy", "tuynuk", "oq o'tov", jafsar.

Аннотация: Отов – передвижной дом, резиденция; главное место жительства кочевых и полукочевых народов. Изготавливается из легкого сырья (преимущественно дерева) конической формы: круговая сетка состоит из стенки и верха и покрыта фетром; поэтому называется «дом», «войлочный дом». В статье автор приводит сведения об Отове – одном из сезонных жилищ жителей, проживающих в Сурханском оазисе.

Ключевые слова: сезонные и временные поселения, керага, "кора уй", "туйнук", "оқ ўтов", жафсар.

Abstract: O'tov is a mobile home, a residence; the main residence of nomadic and semi-nomadic peoples. It is made of light raw materials (mainly wood) in a conical shape: a circular grid consists of a wall and a top, and is covered with felt; therefore called "house", "felt house". In the article, the author provides information about Otov, one of the seasonal residences of residents living in the Surkhan

oasis.

Key words: seasonal and temporary settlements, keraga, "qora uy", "tuynuk", "oq o'tov", jafsar.

Har bir etnosning moddiy madaniyati, uning uyi, turar-joyi, uy-ro'zg'or buyumlari, taomlari, kiyim-kechaklari va zeb-ziynat buyumlari bilan belgilanadi. Asosan, iqlim o'zgarishi va tabiiy-geografik sharoit ta'sirida etnosning milliy ruhiyat va xarakterini ifoda etuvchi moddiy madaniyat namunalari o'tmish silsilasida shakllanib, o'ziga xos bo'lgan etnik va lokal xususiyatlarga ega bo'lgan. Masalan, uy-joylarning qurilishi, unga ishlatiladigan qurilish xomashyolari va konstruksiyasi, uyning ichki tuzilishi, o'chog'i va uni o'rnatish qonun-qoidalari, uydagi buyumlarning xillari va jihozlanish kabilar nafaqat ayrim xalqlarda, balki bir xalqning o'z ichidagi ayrim etnografik guruhlarda ham farqlangan[1;30].

Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, mavsumiy va vaqtinchalik turar-joylar to'g'risidagi dastlabki ma'lumotni miloddan avvalgi V asrda yashagan Gerodot o'zining "Tarix" asarida argiplarning mavsumiy va vaqtinchalik turar-joy sifatida qurgan uy joy uchun qurilish ashyosi tabiiy o'sib turgan daraxtlardan foydalanganliklari haqida to'xtalib: "Har bir oila daraxt tagida yashaydi. Qishda daraxt qalin oq kigiz bilan yopiladi, yozda esa kigiz olib tashlanadi"- deb qayd etgan[2;21].

Bunday turar-joylar o'g'izlarda miloddii bir minginchi yillikning oxirlarida kirib kelganligi haqida ma'lumotlarni

uchratishimiz mumkin[3;184-185]. Muallifi noma'lum "Hudud al-olam" nomli asarda Irtish bo'ylarida istiqomat qilgan qalmoqlar haqida to'xtalib: "Qishin-yozin kishilar qora uylarda yashab, yaylov va suv axtarib, ko'chib yuradilar"[4;29] deyilgan. Ko'chmanchi xalqlarning asosiy turar-joy vositasi sifatida o'tov milodiy birinchi ming yilliklar o'rtalarida vujudga kelgan[5;50]. O'tovlar tog'li qishloqlarda ham mavsumiy yashash joy bo'lib kelgan.

Vohada o'tovlarning katta, kichik, baland bo'lishi, bezaklarining turli xilda chiroyli bo'lishi uy egasining iqtisodiy jihatdan baquvvatligidan kelib chiqib yasalgan. Iqtisodiy baquvvat kishilarning uylari ikki ustma-ust keraga, ya'ni qo'sh qanotli bo'lgan. Vohaning Qumpaykal, Qarluq, Jobu, Jaloyir, Oqqopchig'oy, Xo'jamulki, Shaldiroq, Obodon, To'da, Xomkon, Besherkak, Munchoq kabi qishloqlarida o'tovlarning eshigini janubga qaratib o'rnatganlar, chunki quyosh chiqqandan to botgunga qadar uyning ichiga quyosh nuri (ayniqsa, kuz va qish fasllarida) tushib turishi nazarda tutilgan. Bundan tashqari, sharq kun chiqish va g'arb kun botish tomondan esadigan izg'irinli shamollar va yog'ingarchilik hisobga olingan. Vohada yangi uylanayotgan yigitga oq uy (oq o'tov) qilingan. Nikoh to'yiga yangi o'tov qilish odati xorazmliklarda, qipchoqlarda laqaylarda ham mavjud bo'lgan. Oq o'tovning suyagi va kigizlarini kuyov tomon, o'tovning uy sozi, ya'ni ichki jihozlari kelin tomon tayyorlagan. Oq o'tovning kigizlari asosan oq jundan tayyorlangan. Vohada o'tovni tiklash va buzish ishlarini faqat ayollar bajarganlar[6;56].

Tog'li qishloqlarda keng tarqalgan uy-joylar orasida mavsumiy turar joylardan o'tov haqida ma'lumot beramiz. Mavsumiy turar joylar ichida o'tov alohida ajralib turgan. O'tovning yog'och asosini qo'ng'irotlar boshqa yarim ko'chmanchi o'zbeklar singari sariq tol yoki terakdan yasaydilar. O'tovning devorlari yig'ma yog'och devorlar – "keraga" lardan iborat, "uvuq" ("uviq") deb ataluvchi bir uchi egik uzun-uzun xodalar o'tov tomini tashkil etgan. "Chang'aroq" deb ataluvchi

charxpalakni uvuqlarning tik uchiga qo'ndirganlar va egik tomoni keragalarga mahkam bog'langan. Chang'aroqning uvuq uchlari kiydiriladigan teshikchalar "ko'z" deb atalgan. Yanada mahkamroq bo'lishi uchun chang'aroq bilan uvuqlar "chanbog'" deb ataluvchi taxtalar bilan aylantirib qoplab chiqilgan.

Keraga panjaralari (asosan, to'rtta) o'tov devorini hosil qilgan, ular "ko'k" deb ataluvchi tuya yoki ho'kiz terisidan qilingan tasma iplar yordamida bir-biriga xochsimon ko'rinishda mahkamlangan. Har bir devorning alohida bo'lagi "qanot" deb atalgan. O'tovning tepa qismi uvuqlar va chang'aroqdan iborat. Chang'aroq ikkita yoysimon novdalar birlashtirilgan aylana yog'och chambardan iborat. U ayni vaqtda ham deraza, ham mo'ri xizmatini o'tab, "tuynuk" deb ataladi. Aholi kigiz qoplangan o'tovni "uy", eskirganini "qora uy", yangisini "to'y o'tovi" yoki "oq o'tov" deb atashgan. XX asrning o'rtalarigacha ular bu turar joy turlaridan vaqtinchalik boshpana sifatida foydalanganlar[7;43-44]. Agar o'tovning tuzilishiga e'tibor berilsa, uyning suyagi deb ataluvchi keraga, uvuq va chang'aroqdan, uyning ustini yopuvchi jihozlari-to'rlik, uzuk va tuynuk yopqichdan iborat bo'lgan.

Keraga uyning panjara qismi hisoblanib, u 48 boshdan 72 boshgacha bo'lgan. Bitta qora uyda 4 ta keraga mavjud bo'lib, har bir keraga uyning to'rtidan bir qismini egallagan va u qanot deb atalgan, to'rtalasi birlashtirilib aylantirilganda qora uyning aylana panjara qismi hosil bo'lgan. Har bir qanotda 12 tadan quloq bo'lsa (bu chinoq deb ataladi) uy 48 boshli bo'lgan, 16 tadan quloq bo'lsa uy 64 boshli uy deb atalgan[8;57].

Keraga panjaralari tuya yoki ho'kiz terisidan tayyorlangan maxsus tasmalar bilan berkitilgan. Bu tasmalar keraga ko'ki deb nomlangan[9;73-74]. Keraganing ko'ki oshiq-moshiq vazifasini bajargan. Keragalar shunday tayyorlanganki, ularni yoysa balandligi 1,40-1,60 metrlik panjara hosil bo'lgan[10;128-129]. Qanotlarning birlashgan joyini jafsar deb atashgan. Keraganing old tomoni uy eshigining ikki yon ustuni (yon

bo'sag'a) ga berkitilgan. Keragalarining birlashgan joyi-jafsarlarga balandligi 1,30-1,70 metrlik jafsar qoziqlar qoqilgan va keragalar jafsar bovlar bilan jafsar qoziqlarga mahkamlangan. Keragalarda hosil bo'lgan

panjara kataklarini ko'zanak deb atashgan, ko'zanaklar katta-kichikligiga qarab yel ko'zanak yoki tor qo'zanak deb nomlashgan[9;74].

O'tovning (qora uy) uvuqlari 2,50 metrdan 2,80 metrgacha, uzunlikda (akademik K.Shoniyo'zov o'zbek qarluqlarida uvuqlarining uzunligini 1,7 m deb ko'rsatgan)[11;128-129], diametri 23 sm bo'lgan, tol novdasidan tayyorlangan va uning egilgan joyi keraga quloqlariga mahkamlangan. Uvuqlar soni uyning necha boshligiga bog'liq bo'lgan. yetim uvuqlar bunga kirmagan. Eshik ustiga, ya'ni ustki bo'sag'a (erganak) ga o'rnatiladigan 5 ta uvuq yetim uvuq deb atalgan. Uyning chang'arog'i doira shaklida toldan egib qilingan. Bu qasqoq deb atalgan[9;74].

Qo'ng'irotlarning asosiy turar-joylari o'tov bo'lib, nikoh to'yi va motam marosimlarida, albatta, oq o'tov tikish va kelinni o'tovga tushirib olish hamda marhumni o'tovdan kuzatish shart bo'lgan. Ko'pchilik o'ziga to'q oila o'g'il uylantirish

munosabati bilan o'tov xarid qilgan. Odatda, 7-8 yil o'tganidan so'ng o'tov kigizlari qorayib ketganligi va uning ustki jihozlari eskirganligi bois "qora uy" nomini olgan. Ko'p hollarda o'tov 10-15 yil oralig'ida almashtirilgan. Biroq, bu safar o'tov kigizlarini oq jundan tayyorlash shart bo'lmagan.

To'y "Oq o'tov" ni o'rnatish katta oilaviy tantana hisoblangan. "Oq o'tov" ni yangi oila qurayotganlarga ular hayotida bir marotaba tayyorlangan. Yarim o'troq o'zbeklar, xususan, qo'ng'irotlar o'tovni, odatda janubga qarab qurishgan. Buning sababi, g'arbdan esayotgan izg'irin, yog'adigan yog'in va sharqdan esadigan qirqma shamollar o'tovning eshigiga to'g'ri urmasligi hisobga olingan. Shuningdek, tong otgandan kun botguncha ichki yorug'lik bir

xil tushib turishi mo'ljallangan. Qiblagi tomon oyoq uzatilmagan va yotilmagan[12].

O'tovlarning yog'och qismi ustalarga buyurtma asosida tayyorlangan yoki bozordan sotib olingan. Uyning qoplamasi (kigiz va boshqa materiallar), mustahkamlash vositalari (bog'lag'ichlar), ichki hamda tashqi bezaklarini oilaning mohir qo'lli ayollari bajarganlar. O'tov jun va ip gazlamalar bilan bezatilgan, chetlariga maxsus to'qilgan popukli gilamlar osilgan. Qadimiy turarjoyning bu turi hisoblangan o'tovlarni Sherobod hamda Boysun dashtlarida chorvachilik yaylovlarida hozir ham uchratish mumkin[9;76].

Qo'ng'irotlarda uyning eshigidan kiraverishda, ya'ni, o'rtada qazilgan o'choq bo'lgan. Aholi tomonidan o'tovga alohida e'tibor berilib, ayniqsa, yorug'lik tushishi, havo almashishi, o'choqdan chiqadigan tutunlarni avvaldan qora uyning chang'arog'ining tuynugining joylashishi bilan bog'liq holda tiklashgan. Tuynukning to'rtta uch quloch uzunlikdagi tuynuk bo'v "arqonlar" i bo'lib, uyning to'rt tomonidan pastga tushib turgan. Tuynukni ochib – yopishda bu tuynuk bovlardan foydalanilgan[13].

O'tovga kiraverishda o'ng tomonda (irg'ada) uy ro'zg'or buyumlari, idish-tovoqlar, qozon-qasqoqlar, dasturxon, mesh va tuluplar, un va turli zarur narsalar solib qo'yiladigan qop va xaltachalar hamda yeguliklar turgan. Chap tomonda bo'sag'a yaqiniga qopda ot yemi, qopning ustida yoki yonida otning egar-jabduqlari qo'yilgan, keraga quloqlariga xurjun, ot to'rva, yugan va echki qilidan eshilgan arqonlar ilib qo'yilgan.

O'tovning to'rda napramach va bo'g'jomalar joylashgan.

Mehmonlar uchun o'tovning to'ridan joy qilingan, mehmonlar bo'lmagan kunlari to'rda oila boshlig'i o'tirgan, o'tovning chap tomonida erkaklar, uy-ro'zg'or buyumlari joylashtirilgan, o'ng tomonida ayollar o'tirgan. Yangi oila qurgan kelin-kuyovlar oq o'toviga, ular to bir farzandli bo'lgunicha uy-ro'zg'or va xo'jalik buyumlari, idish-tovoqlar qo'yilmagan. Bu davrda o'tovning ichki qismida napramach, uning ustiga bo'g'jomoga o'rab qo'yilgan bo'g'cha va kelinning yig'ilgan yuklari turgan. Shuningdek, o'tov ichi kelin sepi, kiyimlari, gilamlar, kelin tomonidan tikilgan turli kashtalar va sochiqlar bilan bezatilgan. Ular bitta farzandli bo'lganlaridan so'ng chaqaloq uchun zarur bo'lgan buyumlarga o'tov ichi asta-sekinlik bilan to'la boshlagan. Uy-ro'zg'or va xo'jalik buyumlari, idish-tovoqlar va boshqa kerakli narsalar yangi oila mustaqil bo'lib ajralib chiqqanidan keyin ota-onalari tomonidan berilgan[14].

Xulosa qilib, shuni qayd etish keraki, o'tovning paydo bo'lishi va shakllanishi uzoq davrlarga borib taqaladi. Aholining an'anaviy turar joylari moddiy madaniyatimizning tarkibiy qismi hisoblanadi. Surxon vohasida yashovchi aholining o'tovlari O'zbekistonning boshqa viloyatlari bilan umumiylikka ega bo'lsa-da, lekin o'ziga xos bo'lgan an'anaviy jihatlari bilan ajralib turgan. Bu ushbu Surxon vohasining tabiiy-geografik sharoiti va bu hududda istiqomat qiluvchi aholining xo'jalik-madaniy va etnik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Jabborov I. O'zbeklar: turmush tarzi va madaniyati. -T.: "O'qituvchi", 2003. — B. 30.
2. Геродот. История в девяти книгах. - Л., 1972. - С. 21.
3. Агаджанов С.Г. Огузские племена Средней Азии. IX-XIII вв. // Страны и народы Востока. Вып. X. - М., 1971. - С. 184-185.
4. Прошлое Казахстана в источниках и материалах.- Алма-Ата, 1935. - С.29.
5. Вайнштейн С.И. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии // СЭ.-М., 1976.- № 4. — С. 50.
6. Shoniyozov K. Qang' davlati va qang'lilar.-Toshkent, 1990. — B. 117; Qurbonov A. Shimoliy Surxon vohasi etnografiyasi (XIX asr oxiri – XX asrning birinchi yarmi). -Toshkent: "Yangi nashr", 2013. — B. 56.

7. Tursunov N.N. Surxondaryo xalq me'morchiligi. Moziydan sado, 1/2019 (81). — B. 43-44.
8. Tursunov S.N., To'xtayev A.Q., Annayeva Z.M. "Jarqo'rg'on tarixidan lavhalar" —T. "Yangi nashr". 2019. —B. 57.
9. Tursunov N.N. Janubiy Surxon vohasi etnografiyasi... — B. 73-74, 74, 76.
10. Akademik K.Shoniyo'zov o'zbek qarlulqlarida keraganing balandligi 1 m 20 sm deb ko'rsatilgan. Шаниязов К. Узбеки-карлуки.-Т.,1964.- С. 128-129.
11. Шаниязов К. Узбеки-карлуки.- Т., 1964. - С. 128-129.
12. Dala yozuvlari. Surxondaryo viloyati Boysun tumani Inkobod, Gummatlak qishloqlari. 2022 yil.
13. Dala yozuvlari. Sherobod tumani Kampirtepa qishlog'i. 2021 yil.
14. Dala yozuvlari. Surxondaryo viloyati Sherobod tumani Xomkon qishlog'i. 2022 yil.

B.X.KARMISHEVA TALQINIDA SURXON VOHASI "XO'JALAR" I ETNIK TAVSIFI

To'rayev Sherzod Gulboy o'g'li,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
UDK: 39:314.114(091)(575.151)
<https://orcid.org/0009-0008-9564-156X>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Surxondaryo hududida yashagan urug' qabila bo'linishiga ega bo'lmagan xo'jalar, sayyidlar va eshonlar xususida so'z boradi. Maqolada tadqiq etilgan aholi vakillari kelib chiqishi, voha hududida joylashuvi, mashg'ulotlari, ijtimoiy mavqei va boshqa masalalar yoritib berilgan. Shuningdek, xo'jalar tarkibida ham ijtimoiy bo'linish mavjudligi, til borasida tafovutlar mavjudligi, ularning XX asr boshlarida umimiy miqdori ham ko'rsatib berilgan. Bu maqola yaratilishida elshunos olim Bilqiz Xalilovna Karmisheva asarlari va tadqiqotlariga tayanildi.

Tayanch so'zlar: Surxon vohasi, avliyolar, xo'jalar, guli surx, Boysun, Qoraxon, miyonlar, sayyidlar, murid ovi.

Абстрактный. В данной статье говорится о хаджах, сайедах и эшанцах, проживавших в Сурхандарьинской области и не имевших родовых подразделений. В статье описываются происхождение, местонахождение, род занятий, социальный статус и другие вопросы изучаемого населения. Также показано существование социального разделения в составе домохозяйств, наличие языковых различий и их общая

численность в начале XX века. Создание данной статьи основано на работах и исследованиях учёного Билкиз Халиловны Кармишевой.

Ключевые слова: Сурханский оазис, святые, хаджи, гули-сурх, Байсун, Карахан, мианы, сайиды, охота на мюридов..

Abstract. This article talks about Khojas, Syeds and Eshans who lived in the Surkhandarya region and did not have clan divisions. The article describes the origin, location, occupation, social status and other issues of the studied population. Also, the existence of social division in the composition of households, the existence of language differences, and their total number at the beginning of the 20th century have also been shown. The creation of this article was based on the works and researches of elscientist Bilqiz Khalilovna Karmisheva.

Key words: Surkhan oasis, saints, masters, guli surkh, Boysun, Karakhan, miyans, sayyids, murid hunting.

elshunosligining sho'rolar davridagi eng yuqori nuqtasi kelib chiqishi boshqird bo'lgan professor Bilqis Xalilovna Karmisheva nomi bilan bog'liqdir. Tadqiqotchi o'zining uzoq